

## NAVOIY ASARLARIDAGI ARABCHA O'ZLASHMALARNING KONTEKSTUAL VA POETIK XUSUSIYATLARI

**G'oyibboyeva Rayhonoy Ahmadjonovna**  
NamDU filologiya fakulteti katta o'qituvchisi  
[rgoyibboyeva@gmail.com](mailto:rgoyibboyeva@gmail.com)

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan arabcha o'zlashmalarning kontekstual va poetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda arabcha leksik birliklar faqat lug'aviy ma'noda emas, balki badiiy matn ichida yuzaga keladigan semantik transformatsiya, metaforik kengayish va estetik yuklama nuqtayi nazaridan o'rganiladi.

**Kalit so'zlar:** arabcha o'zlashmalar, poetik funksiya, semantik transformatsiya, badiiy til, leksik-semantik tahlil, metafora, tasavvufiy poetika.

**Abstract.** This article analyzes the contextual and poetic features of Arabic borrowings used in the works of Alisher Navoiy. The study examines Arabic lexical units not only in their dictionary meanings, but also from the perspective of semantic transformation, metaphorical expansion, and aesthetic load emerging within the literary text.

**Keywords:** Arabic borrowings, poetic function, semantic transformation, literary language, lexical-semantik analysis, metaphor, Sufi poetics.

**KIRISH (INTRODUCTION)** Alisher Navoiy ijodi o'zbek adabiy tili va badiiy tafakkur taraqqiyotida beqiyos o'rin tutadi. Uning asarlarida qo'llangan leksik qatlam, xususan arabcha o'zlashmalar, nafaqat til boyligi, balki murakkab poetik, semantik va uslubiy tizim sifatida ham namoyon bo'ladi. Navoiy matnlarida arabcha birliklar oddiy leksik element sifatida emas, balki chuqur badiiy-estetik va falsafiy yuklamaga ega bo'lgan kontekstga bog'liq leksik birliklar sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan, arabcha o'zlashmalarning Navoiy asarlaridagi funksional imkoniyatlarini, xususan ularning kontekstual va poetik vazifalarini tahlil qilish zamonaviy navoiyshunoslik va tarixiy leksikologiya uchun dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

**Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Alisher Navoiy asarlarining tili nihoyatda boy va murakkab bo'lgani sababli ularni to'liq anglash uchun maxsus lug'atlar tuzilgan. Bu lug'atlar Navoiy qo'llagan qadimgi turkiy, arabiy va forsiy so'zlarni izohlash, ularning ma'nosini ochib berish hamda matndagi funksiyasini tushuntirishga xizmat qiladi. Shu bois Navoiy asarlari yuzasidan yaratilgan lug'atlar o'zbek leksikografiyasining eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Mazkur izohli lug'atlarda Navoiy ijodida uchraydigan so'z va iboralarining asl, majoziy, terminologik hamda diniy ma'nolari izchil yoritilgan. Bugungi kunda Navoiy asarlari uchun tuzilgan lug'atlar nafaqat filologlar, balki talaba, tadqiqotchi va mumtoz adabiyot ixlosmandlari uchun ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ular Navoiy tilining boyligini, qadimgi o'zbek tilining imkoniyatlarini va arab-fors unsurlarining qo'llanish xususiyatlarini o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi. "Ta'kidlash kerakki, G'.Abdurahmonov, A.Rustamov, A.Hojiyev, Sh.Shukurov, N.Mahmudov, M.Rahmatullayeva, X.Doniyorov, B.Bafojev, I.Nosirov, Z.Hamidov, N.Husanov kabi qator tilshunoslar Navoiy asarlarining til xususiyatlarini turli yo'nalishlarda o'rganib, so'zlarning lug'aviy, nutqiy, lisoniy hatto badiiy xususiyatlarini imkon darajada ochib berishgan.

Bu ishlar muayyan jihatdan shoir asarlari tilining izohli lug'atlarini tuzishda yordam bergan, desak xato qilmaymiz. Zotan, tilshunoslik va lug'atshunoslik bir-birini taqozo etuvchi ilm sohalaridir", deb ajoyib fikr bildiradi O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi Sayfiddin Rafiddinov. [6]

**Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan arabcha o'zlashmalarning kontekstual va poetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda arabcha leksik birliklar faqat lug'aviy ma'noda emas, balki badiiy matn ichida yuzaga keladigan semantik transformatsiya, metaforik kengayish va estetik yuklama nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Maqolada bir nechta arabcha o'zlashmalar tanlab olinib, ularning Navoiy matnidagi kontekstual ishlatilishi hamda poetik vazifalari (metaforik, simvolik, emotsional va falsafiy funksiyalar) ochib beriladi.

**Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Badiiy adabiyot hayotni eng to'liq va turfa jihatlarida aks ettiradigan soha sifatida o'z davrining til xususiyatlarini har tomonlama yoritadi. Aynan shu sababdan badiiy matnlarda tilning leksik funksional imkoniyatlari yorqinroq namoyon bo'ladi. Badiiy adabiyot — leksik birliklarni, ularning tizim va strukturasini, tarixini va lingvistik funksionalligini saqlovchi shakl sifatida til holatining keng qamrovli manzarasini beradi. Shu bois, arabcha o'zlashmalarning o'zbek tilidagi maqomi va xususiyatlarini aniqlash uchun asosiy leksik material sifatida badiiy adabiyot tanlandi. Mumtoz o'zbek adabiyoti vakillarining bebaho va nodir asarlari fikrimizning yaqqol isbotidir. Alisher Navoiy o'z asarlarida hayotning turli jabhalarini asosiy mavzu sifatida tanlagan bo'lib, uning asarlari orqali zamonasidagi jamiyatning hayotiy manzaralari yuksak mahorat bilan badiiy tarzda yoritilgan. Navoiy turkiy, forsiy, arabiy soz'lardan badiiy tasvir vositalarini qo'llashda ustalik bilan foydalangan. Bu esa asarning badiiy qiymatini oshirib, o'quvchini matn mazmuniga chuqurroq kirib borishga undaydi. Ayniqsa, arabiy va forsiy o'zlashmalar, tasviriy vositalar, tashbeh, isti'ora hamda tazodlar orqali muallif o'z fikrini yanada ta'sirchan ifodalashga erishgan. Shu sababli Navoiy asarlarining til xususiyatlarini o'rganish nafaqat adabiy-estetik jihatdan, balki leksik, semantik va uslubiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Navoiy qo'llagan so'zlar tizimi orqali uning dunyoqarashi, estetik qarashlari va davr ruhini anglash mumkin bo'ladi.

**MEHROB (محراب) a.** 1. Tokcha, taxmon tepasi yarim doira qilib ishlangan joyi; 2. Masjidda imom sajda qiladigan, tepasi qayrilma joy; 3. Maj. qoshning qayrilma shakli [5, 390]

*Egma qoshingkim, o'zi roki' o'zi mehrob erur.[1]*

Bu baytda "mehrob" inson qoshi bilan qiyoslanadi. Qoshning egri shakli mehrobga o'xshatilib, inson go'zalligi muqaddas makon darajasiga ko'tariladi. "Mehrob" leksemasi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- **Sakralizatsiya funksiyasi:** inson yuzini muqaddas makon sifatida ifodalaydi
- **Metaforik funksiya:** me'moriy obyekt inson anatomiyasiga ko'chiriladi
- **Estetik funksiya:** vizual go'zallikni yuksak poetik obrazga aylantiradi
- **Tasavvufiy funksiya:** inson go'zalligi ilohiy tajalli bilan bog'lanadi

"Mehrob" so'zi oddiy me'moriy elementdan chiqib, Navoiy poetikasida inson go'zalligini ilohiylashtiruvchi estetik-metaforik kategoriyaga aylanadi. Demak, "mehrob" leksemasi badiiy matnda diniy obyekt sifatida emas, balki inson go'zalligining muqaddaslik darajasiga ko'tarilgan poetik timsoli sifatida ishlatiladi.

### **Milk (مilk) a. Egalik[5, 392]**

“Milk” arabcha soʻz boʻlib, lugʻaviy maʼnosi “egalik”, “mulk”, “tasarruf huquqi” maʼnolarini bildiradi. Bu leksema huquqiy va ijtimoiy semantik maydonga mansub boʻlib, egalik munosabatlarini ifodalaydi.

*Qoʻligʻa olib nayza oʻrnigʻa kil, Soʻz iqlimini sarbasar qildi milk.[3]*

Bu baytda “milk” soʻzi moddiy mulk maʼnosidan chiqib, “soʻz iqlimi” ustidan ijodiy hukmronlikni bildiradi. Shoir qalam vositasida butun soʻz olamini oʻz tasarrufiga olganini ifodalaydi va quyidagi poetik xususiyatlarni ifodalaydi:

- **Metaforik funksiya:** egalik tushunchasi soʻz olamiga koʻchirilgan
- **Intellektual funksiya:** ijodkorning soʻz ustidan hukmronligi
- **Falsafiy funksiya:** moddiy mulkdan maʼnaviy mulkka oʻtish
- **Antitezali funksiya:** nayza (jang) ↔ qalam (ijod) qarama-qarshiligi

“Milk” leksemasi Navoiy poetikasida oddiy huquqiy termin emas, balki ijodiy hokimiyat va soʻz olamiga egalikni ifodalovchi metaforik kategoriyaga aylanadi. Shunday qilib, “milk” soʻzi Navoiy matnida ijodkorning maʼnaviy-hokimiy mavqeini ifodalovchi poetik tushuncha sifatida namoyon boʻladi.

### **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).**

Alisher Navoiy asarlarida qoʻllangan arabcha oʻzlashmalar oddiy lugʻaviy birliklar emas, balki murakkab matniy va poetik xususiyatlar tizimiga ega badiiy elementlardir. Tahlil qilingan soʻzlar orqali quyidagi umumiy xulosaga kelish mumkin:

- **Mehrob** — inson goʻzalligini muqaddaslashtiradi
- **Milk** — ijodiy hokimiyat va soʻz olamiga egalikni bildiradi

Umuman olganda, arabcha oʻzlashmalar Navoiy poetikasida semantik jihatdan kengayib, tasavvufiy, estetik, psixologik va falsafiy funksiyalarni bajaruvchi koʻp qatlamli badiiy tizimni hosil qiladi.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. Алишер Навоий Мукаммал асарлар тўплами Йигирма томлик Учинчи том Хазойин ул-маоний Ғаройиб ус-сиғар Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти Тошкент —1988
2. Алишер Навоий Мукаммал асарлар тўплами Йигирма томлик Тўртинчи том Хазойин ул-маоний Наводир уш-шабоб Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти Тошкент —1989
3. Алишер Навоий Мукаммал асарлар тўплами Йигирма томлик Ўн биринчи том ХАМСА Садди Искандарий Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг «Фан» нашриёти Тошкент —1993
4. Алишер Навоий Мукаммал асарлар тўплами Йигирма томлик Ўн иккинчи том ЛИСОНУТ-ТАЙР Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти Тошкент —1996
5. P. Shamsiyev, S. Ibrohimov. Navoiy asarlari lugʻati. T.: “Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti”, 1972
6. Sayfiddin Rafiddinov. “Navoiy asarlari lugʻati”ning yangi nashri haqida” Oʻzbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Oʻzbek tili, adabiyoti va folklori institute, “Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini oʻrganish masalalari”, Volume 4 | Conference Proceedings 1 | 2023